

Ольга Зайцева
(провідний науковий співробітник Науково-екскурсійного відділу
та сектору методичної роботи МІДЦ)

Віталій Рудь
(старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ)

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БУША» ЯК ОБ'ЄКТИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ

У статті розглянуто історико-архітектурні пам'ятки Державного історико-культурного заповідника «Буша», розташованого в с. Буша Ямпільського району Вінницької області. Проаналізовано основні способи музеєфікації напівзруйнованих об'єктів, як-от замкового комплексу, культурних ландшафтів та інших архітектурних пам'яток.

Ключові слова: с. Буша, Державний історико-культурний заповідник, замок, скельний храм, музеєфікація, консервація, павільйон, реконструкція.

В статье рассмотрены историко-архитектурные памятники Государственного историко-культурного заповедника «Буша», расположенного в с. Буша Ямпольского района Винницкой области. Сделан анализ основных способов музеефикации полуразрушенных объектов, таких как замковый комплекс, культурный ландшафт и других архитектурных памятников.

Ключевые слова: с. Буша, Государственный историко-культурный заповедник, замок, скальный храм, музеефикация, консервация, павильон, реконструкция.

The article is devoted to the study of historical and architectural monuments of the State Historical and Cultural Reserve «Busha», located in Vinnytsia region, Yampilsky district. The main ways of museumification of several half-ruined objects have been analyzed.

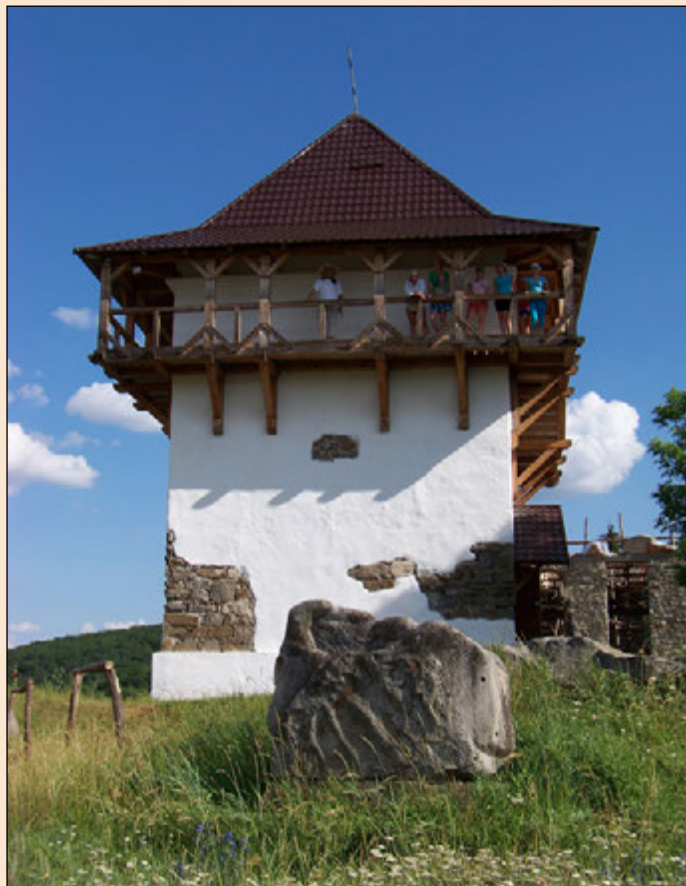
Keywords: village Busha, State Historical and Cultural Reserve, Busha castle, rock temple, museumification, conservation, pavilion, reconstruction.

Село Буша Ямпільського району Вінницької області є одним з найважливіших історико-культурних та туристичних об'єктів не лише Поділля, а й усієї Правобережної України. Буша відноситься до тих населених пунктів Подністров'я, що мають давню історію. Водночас воно є одним з небагатьох сіл, історія яких всебічно досліджена.

Пам'ятки історії с. Буша привертала увагу дослідників здавна. Ще у 1883 році відомий український історик В.Б. Антонович відкрив і дослідив скельне приміщення з наскельним рельєфом, відоме сьогодні

ні як Бушанський, або Скельний, храм [1, с. 97–100].

Ю.Й. Сіцинський, описуючи археологічні пам'ятки Поділля, не оминув увагою і Бушу та її околиці. У своїй праці він пише про те, що тут були знайдені окремі знаряддя праці з кременю, а у 1873 році – чотири бронзові кельти. Дослідник згадує дві печери, в одній з яких знайдено написи XVII–XIX ст., а також подає відомості про рельєф з наскельним зображенням, описує вал і рів городища, що залишилися від давнього великого міста «Голополь», або «Антополь». Також Ю.Й. Сіцинський пові-

Іл. 1. Вежа замку після реконструкції

домляє про п'ять курганів, чотири з яких розташовані на прилеглий до території сучасної Буші поміщицькій землі [12, с. 91].

Вивченням історичних пам'яток с. Буша займався В.М. Даниленко. У 1961 році він продовжив розпочате В.Б. Антоновичем дослідження скельного храму.

Найвизначніше місце в списку дослідників Бушанських старожитностей посідає постать І.С. Винокура – українського археолога, історика, доктора історичних наук. Він був керівником експедиції Кам'янець-Подільського інституту, що діяла в Буші 1985 року. І.С. Винокур дослідив основні історико-культурні об'єкти с. Буша. Проте головно його увага була зосереджена на дослідженні скельного комплексу [2; 3; 4; 5].

Багато років вивченням історичного минулого Буші та її околиць, насамперед виявленням пам'яток археології, зай-

мається О.О. Пірняк [11]. Завдяки його багатолітній та самовідданій праці нелегкими зусиллями в серпні 2000 року створено єдиний на Вінниччині Державний історико-культурний заповідник «Буша», який він і очолює. Саме це дало можливість об'єднати на одній території чимало пам'яток історії та культури задля їх збереження та популяризації. На території заповідника, площею 6,68 га, знаходяться залишки фортеці та підземних ходів XVI–XVII ст., дохристиянський скельний храм, кладовище XVIII–XIX ст., парк історичної скульптури, де щорічно проводяться міжнародні пленери скульпторів-каменотесів, та чотири музеї: археології, етнографії, побуту та оборони Буші. Також до комплексу заповідника входять поселення трипільської культури. Крім того, на прилеглий території виявлено рештки поселень скіфського часу та черняхівської культури, ранньосередньовічні слов'янські селища та давньоруське поселення.

Найдавнішим культурним шаром Буші є поселення трипільської культури. Їх тут виявлено три: в урочищах Підмета, Причепилівка та в місці злиття річок Бушанки і Мурафи. Перші два поселення займали високий корінний берег річок. На площі близько 280 × 110 м траплялося багато підйомного матеріалу, який чітко відноситься до Трипілля: крем'яні знаряддя праці, фрагменти кам'яних зернотерок та типова ліпна кераміка. Третє поселен-

Іл. 2. Кам'яні хрести з кладовища кінця XVIII – XIX ст.

**Іл. 3. Вигляд на територію
пізньосередньовічного замку з
території кладовища**

ня розташовувалося на мисі, утвореному злиттям двох річок. Тут на площі в кілька гектарів виявлено набагато виразніший матеріал: уламки глиняної обмазки від жител, кераміка, антропоморфні та зооморфні статуетки, прясла для веретен та відтяжки до ткацького верстата. Варто зазначити, що в пізньому середньовіччі на цьому місці розташовувався замок [6, с. 99]. Саме це поселення доби розвиненого Трипільля розкопували С.М. Рижов, М.В. Потупчик та В.А. Косаківський [10].

На згадуваному урочищі Причепилівка виявлено також залишки культурного шару пізньої бронзи, а на місці середньовічного замку простежено рештки поселення скіфського часу.

Поселення черняхівської культури виявлено в Буші, Дорошівці та Слободі Бушанській. Топографічно вони збігаються з місцем розташування трипільських селищ. Найвиразніші матеріали простежено біля Слободи Бушанської, де рештки пам'ятки знаходяться на південно-східному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Мурафа. Крім типової кераміки, тут виявлено глиняну обмазку з відбитками дерев'яних конструкцій стін будинків, перепалене каміння, а також уламки круглих кам'яних ротаційних жорен.

Ранньосередньовічні слов'янські селища V–VIII ст. н. е. розташовані на південно-східному схилі надзаплавної тераси р. Мурафа, в урочищі Левади та на території пізньосередньовічного замку, де знайдено окремі зразки кераміки давньоруського часу. Про існування тут давньоруського поселення свідчать і залишки металургійного горна-домниці.

Одним з найважливіших музеєфікованих об'єктів Бушанського заповідника є залишки пізньосередньовічного замку. Вивченням цього замку та міста (XVI–XVII ст.) чимало років займався І.С. Винокур. Опрацювавши всі наявні писемні та археологічні джерела, він реконструював історичні періоди розвитку пам'яток, подав опис загальної картини замкових укріплень. Також йому вдалося простежити соціально-економічні аспекти із життя міста [6, с. 100–110].

Дослідник з'ясував, що в XVII ст. військово-адміністративним центром Буші був замок. Саме на той час Буша отримала статус міста. Замок був розташований посередині мису, утвореного ріками Мурафою й Бушанкою. Зі сходу фортеця була захищена земляним валом та ставком, а з південного сходу – палісадником. Судячи з руїн, які залишилися від замку,

Іл. 4. Екскурсія в приміщенні скельного храму, проведена директором ДІКЗ «Буша» О.О. Пірняком

Іл. 5. Захисний павільйон над приміщенням скельного храму

І. Винокур робить припущення, що це була прямокутна в плані споруда площею 0,5 га. Замок мав шість веж, що сполучалися між собою підземними переходами. Одна з таких веж збереглася до нашого часу. Вона була квадратна в плані, побудована з каменю-пісковика, поклада якого досить значні в цій місцевості. У XIX ст. її частково реконструювали й використовували як дзвіницю. Під баштою зберігся склепінчастий льох, який, очевидно, сполучався з льохами інших замкових веж та з містом. Дослідник дійшов висновку, що кам'яні оборонні стіни замку, вежі з бійницями відповідали всім вимогам тодішньої військової техніки та способам ведення вогнепального бою. Недаремно польські офіцери називали Бушу «Малим Кам'янцем», прирівнюючи її укріплення до фортифікацій Кам'янця-Подільського [6, с. 105].

Після створення ДКЗ «Буша» вежу було реконструйовано (іл. 1). Нині в її підземеллях розташовано Музей оборони Буші. Таким чином пам'ятку було музеєфіковано. У музеєфікованій споруді розміщуються колекції, що пов'язані з тематикою об'єкта спадщини: зброя, побутові предмети з території фортеці. Усі експонати є яскравим свідченням високого розвитку тогочасного міста й героїчної оборони Буші 1654 року.

Крім того, і сама вежа набула значення експоната. Невеликий оглядовий майданчик, створений після реконструкції на верхньому поверсі вцілілої вежі, дає змогу оглянути чудові краєвиди сучасного села.

До комплексу об'єктів історико-культурного заповідника входить старий сільський цвинтар у Буші (іл. 2), розташований вище від території колишнього міста та його рову (іл. 3). Більшість хрестів означають поховання XIX ст., окремі з них датуються кінцем XVIII ст. Хрести різняться формою, розміром, мотивами різьблення. Еволюцію їх форм упродовж століття простежити не важко. Так, хрести початку століття мають ретельно оброблену поверхню й відносно складну, але вишукану форму. Серед них є варіанти форм мальтійського хреста, трапляються й хрести з трипелюстковими раменами, прості чотирираменні, хрести з «перехрещеними» раменами [7, с. 92].

Крім окремих нерухомих архітектурних пам'яток, об'єктом музеєфікації в ДКЗ «Буша» став культурний ландшафт з унікальним наскельним рельєфом – дохристиянський скельний храм (іл. 4). Пам'ятку законсервовано (іл. 5). Головно Бушанський скельний комплекс з кінця XIX та протягом XX ст. досліджували В.Б. Антонович, В.М. Даниленко та І.С. Винокур. Повну

Іл. 6. Консерваційний павільйон над залишками будівлі трипільського часу

Іл. 7. Екскурсія в консерваційному павільйоні над залишками будівлі трипільського часу, проведена директором ДІКЗ «Буша» О.О. Пірняком

історико-культурну інтерпретацію досліджених об'єктів та матеріалів у результаті археологічних досліджень здійснив І.С. Винокур [9, с. 26, 44–45, 47, 50–52]. Саме І.С. Винокур ініціював музеєфікацію пам'ятки. У 2000 році, коли було створено Державний історико-культурний заповідник «Буша», над приміщеннями скельного храму збудували захисний павільйон. У такий спосіб пам'ятку було законсервовано з метою запобігання руйнування об'єкта від дії зовнішніх (природних) чинників. Варто зазначити, що скельний комплекс та замкову вежу музеєфіковано «in situ», тобто на своєму історичному місці, що дало можливість зберегти зв'язок з історичним середовищем.

Також об'єктами музеєфікації на території заповідника є археологічні пам'ятки. Саме з метою музеєфікації відкритих археологічних пам'яток та в рамках розвитку заповідника у 2005, 2007–2009 роках проводилися охоронні археологічні дослідження.

У 2005 році археологічні розкопки в Буші здійснювали С.М. Рижов та М.В. Потупчик, у результаті яких відкрито й досліджено трипільську «площадку» на території середньовічного замку. Залишки житла законсервовано, кераміку частково реставровано, а над розкопом зведено консерваційний павільйон (іл. 6, 7), прикрашений мотивами трипільського орнаменту [8, с. 224].

Продовженням археологічних досліджень цього ж трипільського поселення стали розкопки 2007–2009 років експедицією Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського під керівництвом В.А. Косаківського. Як результат, досліджено залишки ще однієї будівлі трипільського часу та майстерню з гончарною піччю XVII–XVIII ст. За відсутності фінансування консервацію та музеєфікацію названих об'єктів поки що не здійснено.

ДІКЗ «Буша» є яскравим прикладом того, як музеєфікація напівзруйнованих історико-архітектурних об'єктів, захист природних ландшафтів, археологічних пам'яток від подальших руйнувань, введення в експлуатацію музеїв дає змогу зберегти унікальні пам'ятки історії та культури України.

Література

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.
2. Винокур И.С. Исследования на месте Бушанского рельефа // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – 316–317.
3. Винокур И.С., Забашта Р.В. Отчет о раскопках 1985 года на месте скального рельефа в с. Буша Ямпольского района Винницкой области // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, 1985/41.
4. Винокур И.С., Забашта Р.В., Петров Н.В. Отчет об археологических исследованиях в с. Буша Ямпольского района Винницкой области. (За 1987 год) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, 1987/171.

5. *Винокур І.С.* Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 122–130.
6. *Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В., Петров М.Б., Петровський В.М., Пірняк О.М., Степанков В.С.* Буша: історико-краєзнавчі нариси. – Хмельницький, 1991. – 152 с.
7. *Гудченко З.С.* Бушанські мури // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. ред. В.А. Косаківського. – Вінниця : Вінницька газета, 2009. – С. 85–93.
8. *Зінько Ю.А., Косаківський В.А., Степанчук Ю.С.* Буша: стан і перспективи археологічних досліджень // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 року). – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1. – С. 224–227.
9. *Іон Срулевич Винокур: бібліографічний покажчик / уклад. С.Л. Карван.* – Кам'янець-Подільський, 2000. – 80 с.
10. *Косаківський В.А., Рудь В.С.* Дослідження археологічної експедиції ВДПУ ім. М. Коцюбинського в с. Буша Ямпільського району // Вісник Інституту історії, етнології і права. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2009. – Вип. 7. – С. 91–97.
11. *Пірняк О.О.* Буша: історичне минуле Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. ред. В.А. Косаківського. – Вінниця : Вінницька газета, 2009. – С. 54–79.
12. *Сецинский Е.И.* Археологическая карта Подольской губернии. – М., 1901. – 214 с.